Вісник Інституту археології
2008. Вип. 3. С. 17–28

Proceedings Institute of Archaeology
2008. Vol. 3. P. 17–28

УДК 502.3 : 903.4 (4) : 930.1

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ПРИРОДИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія Стеблій

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Зроблено історіографічний огляд проблем взаємозв'язку людини і природного середовища починаючи від епохи Ренесансу і до сьогодення. Розглянуто основні досягнення німецьких, польських, американських та вітчизняних фахівців.

Ключові слова: природа і суспільство, археологія заселення, географічний нігілізм, географічний детермінізм, екологія.

Традиції співпраці дослідників в галузі історії і географії сягають ще епохи Ренесансу. У XVI ст. вони знайшли своє відображення у працях Ж. Бодена ("теорія середовища") [81]. Вчений поставив виникнення різних форм держави у залежність від географічного середовища, природних умов кожного народу [81. S. 472]. Дещо пізніше, у XVIII ст., подібні підходи використовували Ш. Монтеск'є та Т. Мальтус. Перший підкреслював, що людина є частиною природи і підпорядковується її об'єктивним законам. Філософ-просвітник наголошував на пріоритеті впливу природних географічних обставин в історичному розвитку народів, перш за все клімату, характеру ґрунтів, ландшафту тощо. Він стверджував, що природне середовище має визначальне значення для розвитку суспільства і започаткував тим самим "географічний детермінізм" у соціальній філософії [24]. У своїй праці "Досвід про закон народонаселення…" (1798) Томас Мальтус змалював ситуацію демографічної проблеми. Досліджуючи взаємовідносини між людиною і природою, він відкрив "вічний закон", згідно якого, народонаселення завжди зростає в геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, внаслідок чого виникає "абсолютне перенаселення" [21]. Подальшого розвитку ідеї взаємодії природного середовища і суспільства набули у XIX–XX ст. у видатного німецького географа і етнографа Ф. Ратцля, який став творцем так званого "антропогеографічного" вчення [79]. В його поглядах бачимо прагнення вивчити явища культури в зв'язку з конкретними, насамперед, географічними умовами, де вони й спостерігаються. Розвиток суспільства визначається Ф. Ратцлем переважно оточуючим географічним середовищем: через різноманітність природних умов людство не могло розвиватися за єдиними законами, а подібність окремих явищ культури в різних

© Стеблій Н., 2008

народів – результат не схожого рівня розвитку, а завжди лише запозичення їх одними народами в інших [79].

Видатним представником еволюційної школи був англійський етнограф Е. Тейлор. Його основна ідея, викладена в "Первобытной культуре" полягала в тому, що суспільство і культура розвивалися поступово, від нижчих форм до вищих, так само, як розвивається органічний світ [40. С. 5–64].

Проблеми взаємодії природи і суспільства присутні і у К. Маркса і Ф. Енгельса (питання азіатського способу виробництва та вимушеної еміграції) [22. С. 32], П. Теяраде-Шардена [41] та В. Вернадського (проблеми ноосфери) [5], А. Дж. Тойнбі (концепція "виклик–відгук" в "Постижении истории") [43. С. 106–142] та інших.

В радянській археологічній науці багато років існувало два полярні напрямки стосовно екології та її значення для вирішення історичних питань: географічний нігілізм та географічний детермінізм. До першого напрямку відноситься більшість робіт радянських археологів, в яких вони або не звертали уваги на палеоекологічні аспекти в археологічних дослідженнях, або робили це чисто формально, спираючись на засади марксистської теорії, яка розглядала історію в двох ракурсах – історію природи та історію людини, без усвідомлення їхнього взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Представником другого напрямку можна вважати М. Гумільова, котрий надавав вирішального значення взаємозв'язку історії і фізичної географії [13; 14. С. 177–227]. Вчений вважав, що при розмежуванні цих дисциплін, ми отримаємо дуже однобокі результати. Особливо це прослідковується в тих випадках, коли мова йде про натуральне чи просте товарне господарство, де сам спосіб виробництва визначається тими економічними можливостями, які виникають в природних умовах певної території, де проживає плем'я чи народність. Рід занять підказується ландшафтом і поступово скеровує розвиток матеріальної, і, частково, духовної культури. Коли ж даний етнос зникає, то пам'яткою його епохи залишається археологічна культура, котра свідчить про характер господарства цього народу, а відповідно, і про природні умови епохи, в якій воно побутувало. Тим самим ми можемо відокремити історичні події політичного характеру від подій, обумовлених переважно змінами фізико-географічних умов [12. С. 76].

Лише в 60-х рр. XX ст. почався пошук механізмів взаємодії природи і людини. В цей час сформульоване поняття "географічне середовище", до якого дослідники, переважно географи, відносили і суспільство, підкреслюючи тим самим єдність людини і природи [1; 2]. Тоді ж в наукову лексику запроваджене поняття "екологія"[1], використане американськими вченими ще в далекому 1921 р. [28. С. 165, 168]. В другій половині 50-х рр. XX ст. в Москві почала діяти лабораторія природничих методів при Інституті археології СРСР під керівництвом Б. Колчіна. У своїй діяльності її фахівці використовували дві основні групи аналітичних методів: фізико-хімічні і біологічні [16. С. 233–234].

Принципові корективи в теорію взаємодії природного середовища і суспільства в радянській історіографії внесені в 70–80-х рр. минулого століття. Система "люди-

[1] Екологія (від грец. οίκος – оселя, середовище й *...логія* – λογος – слово, вчення) – наука про зв'язок організмів із середовищем.

на–природне середовище” стала розглядатися як складний саморегульований механізм з багатьма складовими. Було розмежовано поняття “природні умови” і “природні ресурси” і визначено роль природних ресурсів в цій системі, як основного елементу [17; 23; 55]. При цьому припускалося, що природні умови – це природа і її компоненти – рельєф, клімат, води, ґрунти, а природні ресурси створюються тілами і силами природи, які на певному етапі розвитку виробничих сил і знань про них можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності [23. С. 27]. Тоді ж з’явилися перші фундаментальні спроби у напрямку вивчення взаємодії природи і суспільства зі залученням даних археології на інтердисциплінарній основі. Результати цих розробок були представлені в 1983 р. у Москві, де проходила нарада “Человек и окружающая среда в древности и средневековье” [18]. Дослідники розглядали завдання і методи системного географо-археологічного вивчення взаємодії природи і людини і, зокрема, вперше сформульовали шляхи ретроспективного аналізу змін в оточуючому природному середовищі, викликані антропогенною діяльністю на різних етапах розвитку людства. Так, в доповіді П. Долуханова і А. Мікляєва “О ландшафтной приурочености памятников Верхнего Подвинья в начале I тысячелетия до н. э.–II тысячелетия н. э.” на основі співставлення ґрунтових і археологічних карт зроблено низку цікавих висновків про закономірності в розташуванні археологічних пам’яток, які можуть відображати зміни в господарській діяльності давнього населення регіону [18]. Важливе місце займали доповіді присвячені процесам адаптації давніх суспільств до оточуючого середовища [18]. Приблизно в цей час М. Косарєв обґрунтував “екологізацію” в археології. Дослідник вважав, що одним з головних завдань цієї науки є розробка методів інтерпретаційного, історичного та теоретичного рівнів [20]. Найперспективнішими в цьому напрямку він вбачає застосування екологічного, палеоетнографічного і системного підходів. Отже, в кінці 70–початку 80-х рр. минулого століття в радянській археологічній науці погляди фахівців спрямовувалися до синтезу артефактів та даних географії, що було дуже важливо для подальшого розвитку археологічної науки.

Значніших успіхів в цьому плані досягла західноєвропейська археологія, зокрема, в Німеччині, а згодом і Польщі. Ще 1911 р. німецький археолог, представник дифузіоністської школи “культурних кругів”, Ґустав Коссіна ввів термін “Siedlungsarchaologie”, що з німецької можна перекласти як “археологія розселення”. Як зазначав відомий археолог Ґ. Янкун, вже через рік, послідовник Ґ. Коссіни Еріх Блюме у своїй докторській дисертації “Stämme und Kulturen der römischen Kaiserzeit zwischen Oder und Passarge” розглянув так званий “етнічний метод” [62. S. 16]. Що ж Коссінна і його учень розуміли під цими двома термінами? Вони, передусім, намагалися прослідкувати історію германських племен і германців як етносу до часу появи про них перших письмових згадок. Для Ґ. Коссінни і його учнів термін “Siedlungsarchaologie” пов’язувався з наукою про племена чи з етнічним визначенням археологічних культур. Він виходив з того, що територія германців, описана Тацітом, дає себе окреслити археологічно на основі викопних матеріалів як одна культурна провінція. Такі висновки зазнали критики з боку представників суміжних дисциплін, а потім і самих археологів [62. S. 16–17]. Вони погоджувалися, що треба вивчати історію германських племен, але критикували,

що це робиться на основі лише поховальних матеріалів і зовсім не беруться до уваги поселення, тоді як археологія заселення не може розвиватися без вивчення населених пунктів (хоча в той час вони майже не були розкопані) [62. S. 16–17]. Таким чином, на початку XX ст. праці згаданих фахівців дали поштовх до створення нового напрямку в археологічних дослідженнях, який передбачав вивчення територій, де окреслювались ті чи інші археологічні культури. Термін Ґ. Коссіни "Siedlungsarchaologie" мав мало спільного зі сьогоднішнім. Через 20 років після його впровадження в археологічну науку він набув нового значення, а саме став відповідником історії географії заселення на ґрунті археології.

Серед методів, які притаманні для дослідників, що працюють в руслі німецького напрямку "Siedlungsarchaologia" основними є: картографування археологічного матеріалу на основі топографічних карт різного масштабу (від 1 : 25 000 до 1 : 100 000), як підстава досліджень над проблемами заселення; аеротопографічна інвентаризація; фосфатний метод (фосфатні з'єднання є показниками в ґрунті антропогенного впливу на середовище); дослідження поселень і виробничого обладнання (можливе лише на основі розкопок); спорово-пилковий аналіз та інші [62. S. 26–30].

На початку 60-х років XX ст. в польській археології постала "Archaeologia osadnicza", як окремий напрямок історико-археологічних досліджень. В загальних рисах вона була продовженням німецької "Siedlungsarchaologie". Вивчення проблематики заселення проводилось зі застосуванням джерел, здобутих польськими дослідниками та археологічних методів, розроблених німецькими вченими. Завданням цього напрямку стало окреслення пізнавальних можливостей і меж пізнання в археологічних дослідженнях на прикладах розвитку заселення в окресленних географічних межах. Сприятливим моментом для розвитку цієї проблематики була поява дослідницької діяльності, названої як "археологічне обстеження території" – "Archologiczne Zdjęcie Terenu" (archaeologische Landesaufnahme) [59. S. 269]. Праця фахівців в цьому напрямку викликана активним розвитком сучасного землеробства, в результаті якого нищилося дуже багато археологічних пам'яток. Найбільше такі дослідження проводились на рівні мікрорегіонів (Мазовії, Великопольщі, долини Варти, Східного Помор'я, Сяноцької землі та ін.) [67; 76; 82].

Аналіз заселення теренів на різних рівнях використовувався не лише для культурно-хронологічних досліджень, але й до специфічніших праць над проблемами експлуатації природного середовища людиною [64; 66], господарського розвитку [77], суспільного [65; 74], демографічного [68], чи культурно-етнічного характеру [73]. Одночасно зростала кількість методичних розробок, присвячених аналізу заселення і в суто археологічних дослідженнях [59; 61; 69; 78; 86]. В процесі обговорення піднімалися і питання досліджуваних територій. Подібними проблемами займався і З. Возняк. У статті "Uwagi o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa" автор підкреслював, що першим етапом праці, як при відтворенні заселення великого регіону, так і одного поселення, повинна бути присутня реконструкція оточуючого середовища навколо усіх поселень, що знаходяться в даному регіоні [85]. Таким чином, на сьогоднішній день в польській археологічній історіографії заселення існує два загальні методичні напрямки: просторовий аналіз (дослідженння суспільно-культурних структур в кон-

кретному геосередовищі) і аналіз ресурсних зон – “stref bezpośredniej eksploatacji” (визначення ресурсних потенціалів того чи іншого поселення, групи поселень, їх використання в господарській діяльності). Загальна структура польського “osadnictwa” в основних рисах повторює німецьку “Siedlungsarchaologie”. Вона також передбачає фізико-географічні дослідження території (вивчення рельєфу, ґрунтів, рослинного і тваринного світу епохи, що вивчається); відновлення демографічних процесів; пізнання просторових і структурних особливостей заселення; вивчення типів поселень за їх розмірами, планіграфією. Серед нових методів польськими дослідниками були використані мікрорегіональний та мікрогеографічний аналізи тих чи інших територій [71], а також застосовано аерофотографування для дослідження металургійних центрів, “ізоритмічний та пунктирний” – для вивчення динаміки та густоти заселення [75].

Варто звернути особливу увагу на монографію німецького вченого Ґерберта Янкуна, яка вийшла польською мовою 1983 р. “Wprowadzenie do archeologii osadnictwa” [62]. В ній, чи не вперше на основі власних досліджень, робиться спроба цілісного, комунікативного викладення предмету. Її автор пропонує комплексний підхід до вивчення археологічних джерел в сукупності з іншими гуманітарними і природничими дисциплінами. Варто зазначити, що обсяг літератури цього напрямку в польській історіографії досить великий і навіть є спроби систематизації та аналізу його історіографії [63; 70; 72]. Отже, польські дослідники за більш як півстолітній період створили окремий напрямок в галузі археології – osadnictwo – археологію заселення (колонізації), витворили власні теоретико-методологічні підходи, дали поштовх до вирішення багатьох дискусійних питань в археології та історії.

Дещо в іншому руслі розвивалися наукові пошуки на американському континенті. Так, в 50-х рр. XX ст. у США сформувався особливий напрямок в археологічній науці – “археологія поселень” (settlement pattern archaeology), або дослівно, “археологія вивчення способів людського розселення”. Суть цієї концепції полягала у визнанні великого значення вивчення давніх поселень для реконсрукції соціально-економічних інститутів суспільства, що їх залишило [84. P. 148–150]. До речі, на сторінки радянської археологічної літератури інформація з даної проблеми почала проникати лише наприкінці 80-х рр. минулого століття, коли вчені зацікавилися методикою і методологією своїх американських колег. Можливо тому, на початку 90-х рр. Б. Гуляєв лише поставив акценти на основних віхах розвитку американської “археології поселень”, її методах і завданнях [11. С. 94–96]. Він, зокрема, зробив наголос на так званому “екологічному підході” і пов’язаних з ним методах визначення “продуктивності” територій і “ресурсних зон” поселень [11. С. 94–96].

З досягненнями американських археологів з проблеми “археологія і природа” свого часу ознайомився і М. Трейстер. Аналізуючи працю К. Батцера “Археологія як екологія людини. Метод і теорія для концептуального підходу”, він зазначав, що археологія як екологія людини пропонує нову додаткову парадигму для вивчення давньої матеріальної культури [51. С. 21–26]. Під впливом цих поглядів з’явилися публікації П. Черносвистова, де вчений пропонував вивчати демографічні і екологічні процеси як фактори зміни археологічних культур [56].

Окрім зазначених напрямків, в 60-х рр. минулого століття зроблено і перші кроки в застосуванні обчислювальної техніки для маніпуляцій з просторовими даними – Р. Томлінсон створив географічну інформаційну систему для використання в управлінні земельними ресурсами Південної Канади [83]. Але принциповий поворот в практичному використанні ГІС-технологій стався на початку 80-х рр. минулого століття. Презентація ГІС археологічному співтовариству відбулася в 1985 році – майже одночасно в США і Великобританії [60]. Починаючи з цього часу, в зарубіжних дослідженнях поступово сформувались три основні напрями застосування ГІС-технологій в археології. Один з них пов'язаний з інтердисциплінарними дослідженнями в рамках ландшафтної археології, під якою слід розуміти археологічне вивчення просторового вираження стосунків між людиною і її фізичним і соціальним оточенням [80. P. 22–32].

В цьому контексті варто виділити дослідження російських науковців в галузі ГІС-технологій. З 1996 р. в Інституті археології РАН проводиться робота над проектом створення ГІС "Кисловодск". В результаті, з допомогою супутникової навігіційної системи, створено електронну археологічну карту Кисловодської котловини, розроблено нові методичні прийоми для палеокліматичного і палеоекономічного моделювання [3; 19].

Варто зазначити, що російські фахівці поряд із застосуванням ГІС-технологій мають певні напрацювання і в галузі зіставлення незалежних і взаємодоповнюючих даних, отриманих в ході археологічних, палеоботанічних і ландшафтних досліджень [15], комплексних ландшафтно-археологічних досліджень і картографування антропогенних модифікацій ландшафтів з розташованими в їхніх межах археологічними пам'ятками [4].

В українській археологічній науці в останні роки зростає інтерес до вивчення оточуючого середовища давнього населення України [6; 7; 25; 26; 27; 29; 31; 32; 33; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 53; 54; 57; 58]. Це стосується і античної, пізньоримської та ранньосередньовічної епох. Так, Н. О. Гаврилюк однією з перших переглянула висновок про основну роль елемента "природних ресурсів" і неосновну роль компонента "природних умов". Дослідниця вважає, що такий висновок цілком справедливий лише для індустріального суспільства. В оцінці ж можливостей розвитку традиційних суспільств, зокрема, Степової Скіфії, особливого значення набуває якраз комплекс природних умов і природних ресурсів, при умові їхнього розгляду в екологічному аспекті [7. С. 33].

Комплексні еколого-господарські моделі пізньозарубинецької, київської, черняхівської культур Середнього Подніпров'я розробив Р. Г. Шишкін [57; 58]. На основі розгляду господарсько-екологічних моделей зазначених археологічних культур, тобто на підставі залучення географічних відомостей, дослідник дійшов висновків, що визначальними причинами криз, які охоплювали в той чи інший час дані етнокультурні утворення були еколого-демографічні, що порушували рівновагу між суспільством і його екологічною нішею [57. С. 147–160]. Вивчаючи господарство зарубинецьких племен, подібні підходи використовують Р. Терпиловський, А. Обломський та О. Петраускас [27].

Своєрідний підхід в опосередкованому залученні даних природного середовища, а саме висвітленні заселення слов'янами Буковинського регіону протягом

VIII–X ст., запропонував Б. О. Тимощук. В кінці 70–початку 80-х рр. минулого століття він почав застосовувати метод виявлення пам'яток за поверхневими слідами. В розумінні дослідника пошуковий процес полягав у тотальному обстеженні узбереж водних артерій в певному регіоні і виявленні там селищ і городищ [42. С. 72–95] за рельєфними слідами від заглиблених жител, господарських ям, ровів, валів та наземних прибудов до ліній захисту. Після цього виготовлялася топографічна основа, на яку наносились місцезнаходження всіх виявлених там деструкцій об'єктів. Польові роботи завершувались шурфуванням одного-двох заглиблених жител, в окремих випадках проводилось стаціонарне дослідження того чи іншого комплексу деструкцій об'єктів великими площами. Цим самим дослідник якоюсь мірою передбачав залучення географічних даних до висвітлення господарського та соціального устрою слов'янських спільнот на завершальних етапах культури типу Луки Райковецької.

Роботи, започатковані Б. О. Тимощуком, продовжені М. А. Филипчуком. Він не лише розвинув інтуїтивне бачення розташування пам'яток в природному середовищі, але й визначив фактори, які впливали на систему заселення слов'ян райковецької культури в Передкарпатті [52. С. 35–62]. Зокрема, дослідник вказав на важливі фактори заселення, що пояснювали локалізацію поселень, соціальну структуру їхніх мешканців, характер господарської діяльності. Хоча це має опосередковане відношення до нашої теми, але вже саме віднайдення пам'яток середньовічної епохи в заліснених місцевостях, на пасовищних масивах і т. д., вказувало на те, що вони знаходились в певних географічних умовах, займаючи природну нішу, яка характеризується тими чи іншими особливостями.

В цей час М. О. Ричков висловив думку про те, що порівняння ареалів археологічних культур з ареалами природних комплексів має вагоме значення при різних реконструкціях минулого за археологічними джерелами, поставив питання про приуроченість археологічних культур до певних типів ландшафтів [30. С. 95–111].

Широкий спектр досліджень динаміки еколого-господарських особливостей природокористування в другій половині I тисячоліття н. е. проводять О. П. Моця і А. П. Томашевський [26; 46]. Вони доводять, що дискусійність низки як загальних, так і окремих проблем соціально-економічного розвитку давньоруських земель, поряд з постійним збільшенням джерельної бази, вимагає застосування принципово нових методик дослідження в межах комплексного підходу. Так, А. П. Томашевським на основі нових теоретико-методологічних принципів створена динамічна картина зв'язку населення, господарства і природного середовища на території Східної Волині у V–XIII ст. Здійснення такого аналізу стало можливим на стику археології, історії, фізичної, економічної та історичної географії, етнології зі залученням даних природничих та сільськогосподарських дисциплін. На основі цього дослідник здійснив просторовий кількісно-якісний аналіз системи заселення, визначив основні характеристики і особливості заселення території на кожному з хронологічних етапів, показав провідні тенденції в розвитку процесів заселення; розглянув палеогосподарські властивості природного середовища і виділив етапи в розвитку традицій природокористування населення в межах природних зон всієї території і окремих регіонів, визначив роль конкретної ландшафтної ситуації у формуванні палеогосподарського районування Східної Волині; визначив тенденції

та особливості господарського освоєння території, створив просторово-хронологічну якісно-кількісну модель господарської діяльності населення і формування структури господарського районування Східної Волині в слов'яно-руський час. В результаті вирішення низки цих завдань А. П. Томашевським створена комплексна картина історії соціально-економічного розвитку Східної Волині на протязі дев'яти століть [47].

Новітні методи використовувалися згаданими дослідниками і під час аналізу територіально-просторових зв'язків та еколого-господарських умов виникнення та розвитку давньоруського селища Автуничі [26]. На основі виділення ресурсних зон Автуницького поселення, а також навколишніх селищ X–XIII ст. дослідники дійшли висновку про центральне, серединне положення Автуничів серед навколишніх селищ, визначили найоптимальніші масиви використання ґрунтів в радіусі ресурсної зони. Сільськогосподарські артефакти разом з палеоботанічним спектром дали їм можливість говорити про невисокі агровиробничі характеристики ґрунтів, що оточували поселення в Автуничах, а характер землеробського інвентаря, асортимент вирощуваних культур – про те, що аграрна діяльність мешканців мала на меті задоволення безпосередніх потреб життєзабезпечення людей та тварин їжею, сировиною для будівництва, опалення. На основі поховань з повністю дослідженого некрополя О. П. Моці та А. П. Томашевському вдалося обчислити приблизну кількістть населення, що могло одночасно проживати на поселенні та вирахувати орієнтовну цифру польових угідь, змоделювати об'єми спожитої деревини та обчислити площі відповідного обезліснення територій [26].

Особливості сільського господарства словgян Лів обережжя Дніпра у другій половині I тисячоліття н.е. вивчає київський дослідник С. А. Горбаненко [8–10]. На підставі аналізу палеоприродних даних він, зокрема, довів, що в досліджуваний період склалися сприятливі природні умови для ведення сільського господарства. Дослідником вперше оцінено ґрунти в потенційних ресурсних зонах поселень, що дозволило констатувати переважання сільськогосподарської діяльності над виробничою [10].

Автор довший час вивчає проблеми впливу природного середовища на систему заселення верхівgїв Дніст ра та Прута пізньоримського та ранньосередньовічного періодів [34–39]. Аналіз просторово-територіальної структури черняхівської, карпатських курганів та празько-корчацької культур показав, що система заселення Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття залежала від того природного середовища, в якому знаходилися археологічні пам'ятки. Їхній територіальний розподіл зумовлювався господарською доцільністю ландшафту, комунікаціями, захисними умовами. Забезпечення населення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття другої–третьої чверті I тисячоліття н. е. первинно необхідними засобами диктувалося особливостями ландшафтного типу господарювання. Проте, під впливом політичних, економічних, господарських, демографічних, етнічних та інших факторів його способи визначалися сукупністю місцевих обставин [39].

Як бачимо, в слов'яно-руській археології останнім часом застосовуються міждисциплінарні пошуки на стиках з палеоботанічними, фізико-географічними, аграрними і природничими науками. На согоднішній день можна виділити дві тенденції у розробці проблем взаємозв'язків природи і суспільства: спеціалізація і поглиблення досліджень у вузьких спеціальних аспектах з одного боку, і спроби комплексного узагальнення

різнобічної інформації на якісно нових засадах – з іншого. При цьому враховуються досягнення світової теоретичної думки протягом XX ст., дослідження вітчизняних фахівців в руслі традиційного вивчення старожитностей того чи іншого історичного періоду. Такий підхід дозволяє доповнити існуючу джерельну базу (за рахунок фізико-географічних характеристик) і сприяє успішному вирішенню проблем господарського, соціального та етнокультурного тощо розвитку давніх спільнот.

---

1. *Анучин Н. Г.* Теоретические проблемы географии. – М., 1960.
2. *Анучин В. А.* Географический фактор в развитии общества. – М., 1982.
3. *Афанасьев Г. Е., Савенко С. Н., Коробов Д. С.* Древности Кисловодской котловины. – М., 2004.
4. *Вайнберг Б. И., Глушко Е. В., Цвецинская Е. А.* Ландшафтно-археологические исследования эволюции Присарыкамышской дельты Амударьи с использованием дистанционных методов // РА. – 1998. – № 5. – С. 29–42.
5. *Вернадский В. И.* Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: антология философской мысли. – М., 1993. – С. 303–311.
6. *Гаврилюк Н. О.* Еколого-економічний аспект історії Степової Скіфії // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 37–45.
7. *Гаврилюк Н. А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К., 1999.
8. *Горбаненко С. А.* До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тисячоліття н. е. // Археологія. – 2003. – № 2. – С. 113–122.
9. *Горбаненко С. А.* Сільське господарство слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. (за матеріалами лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 301–314.
10. *Горбаненко С. А.* Землеробство і тваринництво слов'ян лівобережжя Дніпра другої половини I тисячоліття н. е.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005.
11. *Гуляев Б. И.* Проблемы изучения древних поселений в археологии: социологический аспект // Проблемы теории и методики в современной археологической науке. – М., 1990. – С. 94–103.
12. *Гумилёв Л. Н.* Люди и природа Великой степи (Опыт объяснения некоторых деталей истории кочевников) // ВИ. – 1987. – № 11. – С. 64–77.
13. *Гумилёв Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л., 1990.
14. *Гумилёв Л.* Этногенез и биосфера Земли. – М., 2003.
15. *Гунова В. С., Кирьянова Н. А., Кренке Н. А., Низовцев В. А., Спиридонова Е. А.* Земледелие и система землепользования в долине Москвы-реки в железном веке // РА. – 1996. – № 4. – С. 93–120.
16. *Заднепровский Ю. А., Кислякова Г. Н.* О комплексном методе изучения природных условий голоцена во внеледниковых районах // Археология и естественные науки / Под общ. ред. Б. А. Колчина. – М., 1965. – С. 232–242.
17. *Калесник С. В.* Общие географические закономерности Земли. – М., 1970. – 270 с.
18. *Квирквелия О. Р., Кулаков В. И., Станюкович А. К., Хамидуллина Н. М.* Совещание "Человек и окружающая среда в древности и средневековье" (Москва, 1983) // СА. – 1984. – № 3. – С. 277–282.
19. *Коробов Д.* Опыт применения ГИС-технологий на Юге России // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 275–281.
20. *Косарев М. Ф.* Экологические аспекты археологического исследования (по западно-сибирским материалам) // Палеоэкономика Сибири. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 3–11.
21. *Мальтус Т.-Р.* Опыт о законе народонаселения и его воздействие на улучшение общественного благосостояния. – СПб., 1868. – Т. 1–2.
22. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. – Т.21. – С. 163–168.

23. *Минц А. А.* Экономическая оценка естественных ресурсов – М, 1972.
24. *Монтескьё Ш.* Избранные произведения. – М., 1955.
25. *Моця О. П., Терпиловський Р. В.* Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур Східної Європи // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 57–67.
26. *Моця О. П., Томашевський А. П.* Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 28–42.
27. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономиеские причины. – К., 1991.
28. *Одум Ю.* Экология / Пер. с англ. – М., 1986. – Т.2.
29. *Приймак В. В.* Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII–поч. IX ст. – Суми, 1994.
30. *Ричков М. О.* Археологічна культура і ландшафт // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 95–111.
31. *Ситник О., Богуцький А.* Комплексні археологічно-геологічні дослідження палеолітичного поселення Галич-I // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 189–203.
32. *Смынтына Е. В.* Миграции населения и способ культурно-исторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) // Vita Antiqua. – 1999. – № 2. – С. 31–37.
33. *Сминтина О.* Ландшафт в західноєвропейській археології: сучасні підходи до концептуалізації // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 177–188.
34. *Стеблій Н.* Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
35. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
36. *Стеблій Н.* Методика фізико-географічного опису археологічних пам'яток // АДЛУ. – 2003. – Вип. 6. – С. 231–237.
37. *Стеблій Н.* Природне середовище в процесах заселення Північно-Східного Прикарпаття (I ст. до н. е.–середина I ст. н. е.) // Carpatica – Карпатика.– 2005. – Вип. 33. Давнина і сучасність. – С. 58–72.
38. *Стеблій Н.* Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття // Вісник Інституту археології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 17–30.
39. *Стеблій Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. (за даними археології): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2008.
40. *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. – М., 1989.
41. *Теяр де Шарден.* Феномен человека. – М., 1987.
42. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
43. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории. – М., 1991.
44. *Томашевський А. П.* Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині др. пол. I тис н. е. // Проблеми історії і археології давнього населення УРСР (Тези доповідей XX Республіканської конференції). – К., 1989. – С. 233–234.
45. *Томашевський А. П.* До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Тези доповідей, 1991. – С. 40–43.
46. *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 46–59.
47. *Томашевський А. П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Дис… канд. іст. наук. – К., 1993.

48. *Томашевський А. П.* Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 4–26.
49. *Томашевський А. П.* Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63–69.
50. *Томашевский А. П., Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992.
51. *Трейстер М.* Экология и археология // Человек и природа. – М., 1989. – С. 21–61.
52. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття VIII–X ст.: Дис… канд. іст. наук. – К., 1996.
53. *Филипчук М. А.* Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ; Львів, 1999. – С. 308–318.
54. *Филипчук М.* Про структуру господарства прикарпатських слов'ян у VIII–IX ст. // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 57–63.
55. *Хачатуров Т. С.* Экономика природопользования. – М., 1987.
56. *Черносвистов П. Ю.* Демографические и экологические процессы как факторы изменения археологических культур // СА. – 1985. – С. 285–293.
57. *Шишкін Р. Г.* Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I–V ст. н. е.: Дис… канд. іст. наук. – К., 1996.
58. *Шишкін Р. Г.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
59. *Dymaczewski A.* Kilka uwag o zadaniach i metodzie badań nad osadnictwem pradziejowym // APolski. – 1966. – T. 11. – S. 267–289.
60. *Gill S. J., Howers D.* A Geographical Information System approach to the use of surface samples in intra-site distributional analysis // UISPP Commission IV Symposium on Data Management and Mathematical Methods in archaeology. – Denver, 1985.
61. *Hensel W.* W sprawie metody mikrogeograficznej w archeologii // Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN, 1968. – T. 3. – S. 27–29.
62. *Jankuhn H.* Wprowadzenie do archeologii osadnictwa. Einführung in die siedlungsarchaologie. Biblioteka Muzealnictwa i ochrony zabytków. – Warszawa, 1983.– Seria B. – T. LXXIV.
63. *Kobyliński Z.* Koncepcja "terytorium eksploatowanego przez osadę" w archeologii brytyiskiej i jej implicacje badawcze // APolski. – 1986. – T. 31. – Z. 1. – S. 7–30.
64. *Kruk J.* Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych. – Wrocław, 1973.
65. *Kurnatowska Z., Kurnatowski S.* Perspektywy badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Wielkopolsce // Problemy badań archeologicznych Polski północno-zachodniej. – Poznań, 1972. – S. 159–173.
66. *Kurnatowski S.* Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu // FQ. – 1968. – T. 29. – S. 183–197.
67. *Kurnatowski S.* Rozwój zaludnienia Wielkopolski zachodniej we wczesnym średniowieczu i jego aspekty gospodarcze // APolski. – 1971. – T. 16. – S. 466–481.
68. *Kurnatowski S.* Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Slowian w świetle analizy paleodemograficznej // SLA. – 1977. – T. 24. – S. 17–38.
69. *Kurnatowski S.* Początki i rozwój badań osadniczych w naukach geograficznych i historyczno-społecznych // PArch. – 1977. – N. 25. – S. 139–181.
70. *Kurnatowski S.* Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prahistorii // PArch. – 1978. – T. 26. – S. 147–187.
71. *Niewęgłowski A.* Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne. – Wrocław, 1966.
72. *Niewęgłowski A.* Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce // APolski. – 1974. – T. 19. – S. 235–246.

73. *Okulicz J.* Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu // APolski. – 1970. – T. 15. – S. 419–497.
74. *Podwińska Z.* Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Źreb, wieś, opole. – Wrocław, 1971.
75. *Przewożna K.* Struktura i rozwój zasiedlenia południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej u schyłku starożytności. – Warszawa–Poznań, 1974.
76. *Pyrgała J.* Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim. – Wrocław, 1972.
77. *Pyrgała J.* Badania nad rolnictwem na ziemiach polskich u schyłku starożytności. Osady z III–IV w. w Kobylnikach, woj. Kieleckie // Kw.HKM. 1976. – T. 24. N. 3. – S. 420–428.
78. *Rajewski Z.* O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych // WA. – 1955. – T. 22. – S. 117–141.
79. *Ratzel F.* Politische Geographie. Berlin, 1903.
80. *Savage S. H.* GIS in arhaeological research // Interpreting Spase: GIS and Archaeology. – Philadelphia, 1990.
81. *Seidler G.* Przedmarksowska myśl polityczna. – Kraków, 1985.
82. *Szymański W.* Mazowsze w początkach wczesnego średniowiecza // Badania archeologiczne na Mazowszu i Podlasiu. – Warszawa, 1975. – S. 113–123.
83. *Tomlinson R. F., Marble D. F., Calkins H. W.* Computer Handling of Geographic Data // UNESCO Natural Resource Research Series, 1976. – N. 13.
84. *Willey G. R., Sabloff J. A.* A History of american archaeology. – San Francisco, 1974.
85. *Woźniak Z.* Uwagy o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa // Spr. Arch. – 1960. – T. 9. – S. 91–101.
86. *Woźniak Z.* Osadnictwo celtyckie w Polsce. – Wrocław, 1970.

PROBLEMS OF SOCIETY AND NATURE INTERRACTION IN HISTORIOGRAPHY

Nataliya Stebliy

Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archaeology

There was made historiographic survey of the problems of human and environment interaction starting from the epoch of Renaissance and till present time. Main achievements of German, Polish, American and native experts were viewed.

Key words: nature and society, archeology of settling, geographical nihilism, geographical determinism, ecology.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2008
Прийнята до друку 10.03.2008